

Dr hab. Mirosława Michalska-Suchanek, prof. UŚ
Instytut Literaturoznawstwa
Uniwersytet Śląski

RECENZJA

rozprawy doktorskiej mgr Marty Siekierskiej

Художественные образы Одессы и Сараево в славянской литературе в контексте исследований культурного пространства,

napisanej pod kierunkiem dr hab. Beaty Waligórskiej-Olejniczak, prof. UAM

i promotor pomocniczej dr Anny Stryjakowskiej

Poznań 2023

Przedłożona do oceny rozprawa poświęcona jest reprezentacjom Odessy i Sarajewa w literaturach słowiańskich, a konkretnie – w literaturze bośniackiej i rosyjskiej, w kontekście współczesnych teorii nad przestrzenią kulturową. Przyznam się, że na początku lektury pracy mgr Siekierskiej, zestawienie ukraińskiej Odessy i bośniackiego Sarajewa wydało mi się zamysłem co najmniej zaskakującym. Wkrótce jednak przekonałam się, że próba porównania obu miejsc wcale nie jest bezpodstawna, w sposobach budowania i ewolucji miejskich mitów Odessy i Sarajewa istnieje bowiem wiele podobieństw, czasem – paradoksalnie – ujawniających się poprzez różnice.

Dysertacja liczy 194 strony, składa się z krótkiego wstępu, sześciu rozdziałów, zakończenia, zawierającego wnioski, streszczenia w języku polskim i angielskim, bibliografii i obszernego aneksu – tłumaczeń cytatów z języka bośniackiego na rosyjski (Autorka przytacza je w pracy w oryginalnym brzmieniu).

Wstęp w rozprawie pełni rolę zagajenia czy też rozbudowanego/omówionego spisu treści. Przyjęta przez Autorkę struktura pracy uzasadnia jego lakoniczność, tym niemniej brakuje mi w nim precyzyjnego sformułowania celu komparatywnego badania przestrzeni Odessy i Sarajewa.

W rozdziale pierwszym (*История вопроса. Город как текст культуры*) Doktorantka prezentuje współczesne teorie przestrzenne, a jej wybór – jak sama stwierdza – podyktowany jest pragmatyką, to jest sięga po te teorie, które uznaje za potencjalnie przydatne w późniejszej interpretacji tekstów literackich, *nota bene* również subiektywnie dopasowanych do potrzeb

rozprawy. Wobec ogromu teorii i koncepcji, dotyczących zagadnienia miasta jako tekstu kultury, deklarowany przez Autorkę subiektywny ich wybór, podporządkowany logice wywodu, jest – w moim przekonaniu zasadny – i chyba jedyny możliwy. Autorka w związku z tym sięga do dzieł fundamentalnych, czyli prac Władimira Toporowa – jednego z ojców i jednocześnie czołowych przedstawicieli tartusko-moskiewskiej szkoły semiotycznej, a także pozostającego w kręgu myśli Toporowa, polskiego semiologa i tłumacza dzieł rosyjskiego uczonego – Bogusława Żyłko. Mgr Siekierska zwraca szczególną uwagę na zaczerpnięte z koncepcji Toporowa dwie możliwości przedstawienia i interpretacji miasta – z jednej strony jako przekłętogo i grzesznego Babilonu, z drugiej zaś jako Niebiańskiej Jerozolimy. To przeciwstawienie dwóch modeli i interpretacji miasta stało się dla Autorki w dalszych częściach pracy ważnym narzędziem opisu zarówno Sarajewa, jak i Odessy. Z idei polskich badaczy Autorka sięga do hermeneutyki śladu Ewy Rewers, myśli w jakimś sensie opozycyjnej wobec teorii Toporowa, jako że wskazującej na ograniczenia miasta jako modelu semiotycznego. Koncepcja Rewers, zgodnie z którą miasto jest przestrzenią hybrydyczną, wymykającą się wykładniom językowym, stała się przyczynkiem do wprowadzenia przez poznańską badaczkę nowej konceptualizacji problematyki miejskiej. Zapożyczone z prac Rewers narzędzie, tj. postrzeganie miasta jako przestrzeni wypełnionej *śladami*, Autorka rozprawy słusznie i umiejętnie wykorzystuje w późniejszej analizie. Nie rezygnując z literackich świadectw doświadczania miasta, przedstawia związki między tym, co językowe, a tym co w słowie się nie mieści, tj. stanowi *ślad* – inny, niezwerbalizowany wymiar miasta – palimpsestu. Zaczerpniętą z prac Rewers myśl o kulturowej tożsamości miasta, Doktorantka uzupełnia teorią Elżbiety Rybickiej o roli geoprzestrzeni w formowaniu kultury. Bałkańskich badaczy w omawianym rozdziale pracy reprezentuje Srećko Horvat – chorwacki pisarz, tłumacz i filozof, twórca koncepcji „urboglifu”, za sprawą którego prezentowane w rozprawie teorie kulturowych przestrzeni zataczają koło i powracają do ujęcia semiotycznego. Moim zdaniem Autorka mogła nieco rozszerzyć prezentację współczesnych bałkańskich badań, dotyczących zagadnienia przestrzeni kulturowej, nawet jeśli bezpośrednio nie wpisują się w logikę wywodu. Byłoby to interesujące choćby ze względów poznawczych.

Rozdział drugi pomyślany został jako prezentacja stanu badań dotyczących przestrzeni Sarajewa. Historia, mitotwórstwo, religia, ludzkie losy, to co nazywamy duchem danego miejsca – wszystko to składa się na obraz miasta w tekstach kultury. Prezentację tych kluczowych dla dyskursu o przestrzeni miasta elementów, w rozdziale poświęconym Sarajewu, otwiera Dževad Karahasan – niedawno zmarły bośniacki filolog, teatrolog i jednocześnie pisarz oraz eseista, którego ukazujące się w europejskiej prasie artykuły głównie poświęcone były kwestiom

tożsamości bośniackiej. Młodsze pokolenie reprezentuje Miljenko Jergović – bośniacki prozaik, poeta i publicysta pochodzenia chorwackiego. Dalej pojawiają się w rozprawie już tylko reprezentacje miasta w badaniach polskich naukowców, m. in. Macieja Dudy, Agaty Jawoszek, Justyny Pilarskiej, Joanny Zielińskiej. Z tej polifonii koncepcji, opinii i przekonań Doktorantka buduje obraz Sarajewa jako multikulturowej enklawy, miejsca styku Wschodu z Zachodem i obecności wszystkich monoteistycznych religii. Jednocześnie wskazuje różnice między polskimi i bałkańskimi badaczami w sposobie postrzegania Sarajewa.

Prezentacja stanu badań pozwoliła Autorce na wybór, spośród koncepcji i teorii opisanych w rozdziale pierwszym tych, które – w jej przekonaniu – okażą się najtrafniejsze/najskuteczniejsze w opisie konkretnych tekstów literackich w rozdziale analitycznym – przede wszystkim jest to koncepcja miasta-palimpsestu w rozumieniu Ewy Rewers, a także teoria mitu Toporowa i tartusko-moskiewskiej szkoły semiotyki.

Rozdział trzeci (*Палимпсесты Сараево*) – najobszerniejszy – stanowi interpretację wybranych utworów literackich autorów bośniackich. Mgr Siekierska podejmuje próbę identyfikacji roli przestrzeni w analizowanych dziełach. Rozdział ma przejrzystą kompozycję, składa się z podrozdziałów poświęconych kolejnym twórcom. Pojawia się tu – wspomniany już wcześniej w innej roli – Jergović, z wszechobecną w jego twórczości wojną, świadectwami oblężenia Sarajewa, najdłuższego i najbardziej krwawego w historii Europy po II wojnie światowej, obrazami urbicydu, wszechobecnej śmierci, ludzkiego cierpienia i tragedii uchodźców. Kolejni prezentowani w rozprawie twórcy to Aleksandar Hemon – bośniacki i amerykański pisarz, esaista i krytyk literacki, z jego wielowymiarowym, przepełnionym nostalgią, ale jednocześnie trzeźwym realizmem, spojrzeniem na miasto, które „znika” na oczach całego świata; Semezdin Mehmedinović z kodyfikowaną przez niego nową wojenną i powojenną estetyką, włączającą poetykę świadectwa, pokazujący, że miasto istnieje pomimo i jakby na przekór dokonującemu się urbicydowi; Amer Tikveša jako reprezentant pokolenia, które pisze już po wojnie, chociaż dorastało jeszcze w czasie trwania konfliktu, twórca, koncentrujący się na problemach współczesnego Sarajewa, a nawet szerzej – całej Bośni i Hercegowiny, nie wyłączając krytyki Zachodu, i co więcej, tęsknoty za byłą Jugosławią; wreszcie Boris Lalić jako przedstawiciel pokolenia trzydziestolatków z obrazem zdecydowanie demityzowanego, obecnego Sarajewa. Galerię twórców zamyka jedna z ważniejszych postaci bośniackiej tradycji literackiej – Abdulah Sidran – urodzony w Sarajewie pisarz, poeta i scenarzysta, którego poezja (Autorka w rozprawie koncentruje się na jego wierszach), odsłania kolejne warstwy Sarajewa-palimpsestu i jednocześnie ramą zamyka prezentację utworów poświęconych stolicy Bośni i Hercegowiny.

Ten rozdział rozprawy zasługuje na uznanie. Autorka chciała pokazać wieloaspektowość „sarajewskiego tekstu”, odzwierciedlającego złożone losy miasta, jego wielokulturowość i wielowyznaniowość, kwestię tożsamości narodowej na styku kultur z polityką w tle, wreszcie literackie tradycje na Bałkanach. Dzięki przemyślanej kompozycji, doskonale dobranemu materiałowi egzemplifikacyjnemu i sprawnie przeprowadzonej analizie, udało jej się osiągnąć zamierzony cel.

Kolejne rozdziały poświęcone są sposobom reprezentacji Odessy w literaturze rosyjskojęzycznej. Autorka zachowuje schemat wywodu wykorzystany w części rozprawy poświęconej Sarajewu, zatem w rozdziale czwartym znajdujemy omówienie stanu badań dotyczących przestrzeni Odessy. Autorka na wstępie podkreśla, że miasto to jest szeroko opisywane zarówno w literaturze naukowej, jak i w tekstach literackich. Zatem, chcąc choćby pobieżnie zaprezentować stan badań, Doktorantka i tym razem musiała dokonać wyboru. O ile jest dla mnie oczywiste, że konieczna była selekcja badań ze względu na ich (jak Autorka deklarowała w rozdziale poświęconym Sarajewu) przydatność w późniejszej analizie tekstów literackich, o tyle nie przekonuje mnie jej dość lakoniczne tłumaczenie, a zwłaszcza drugi jego człon: „мы пытались выбрать те из них, которые на наш взгляд, наиболее отчетливо и сжато представляют феномен и миф города, но также иллюстрируют менее известные аспекты рассматриваемые исследователями” (s. 99). Autorka przywołuje na przykład badania Jarroda Tanny, dotyczącego mitu starej Odessy i zamieszkałej miasto społeczności żydowskiej, co w żaden sposób nie jest „mniej znanym aspektem”, przeciwnie – większość badaczy w sposób naturalny łączy Odessę z licznie niegdyś zamieszkującą miasto diasporą żydowską. W dalszej prezentacji stanu badań mgr Siekierska odwołuje się do izraelskiego literaturoznawcy Efraima Sichera i jego badań dotyczących wielokulturowości Odessy (w jego badaniach również mocno akcentowana jest obecność i rola społeczności żydowskiej), co zbliża je do opisu modelu wielokulturowej przestrzeni Sarajewa. W tym kierunku zmierzają także rozważania Eleny Stoyanovej – kolejnej badaczki przywołanej w rozprawie, która w fenomenie zarówno samej Odessy, jak i odesskiej kultury odnajduje „bałkański koncept”. W koncepcji Stoyanovej punktów stycznych dla Odessy i Bałkanów należy szukać przede wszystkim w sferze demograficznej, przestrzennej, socjokulturowej i kulinarnej. Owe składowe „bałkańskiego konceptu”, obecne w przestrzeni kulturowej Odessy w jakimś sensie ugruntowują i legitymizują zamysł ocenianej rozprawy.

Dobór idei badawczych, omówionych w czwartym rozdziale, ściśle podporządkowany jest logice pracy, czuje się jednak pewien niedosyt, który potęguje dysproporcja między dwoma

rozdziałami, pełniącymi analogiczną rolę w strukturze pracy (mowa o rozdziale czwartym i drugim).

Dwa ostatnie rozdziały pracy, piąty i szósty stanowią analizę przestrzeni w, rozgrywających się w Odessie, powieściach-sagach – *Пятеро* Władimira Żabotyńskiego i *Русская канарейка. Желтухин* Diny Rubiny. Taki dobór Autorka uzasadnia obecnością w nich – jak pisze – „ярких художественных образов Одессы” (s. 97) i ważką rolą w tworzeniu wielowymiarowego, chciałoby się powiedzieć wielobarwnego mitu miasta, a także – co istotne – ujawnianiem się w nich tendencji, charakterystycznych dla tekstów sarajewskich. Autorka stawia nawet rodzaj tezy: „пытается на основе произведений этих авторов провести параллель между приёмами, используемыми в текстах одесских и сараевских писателей. Возможно, в результате исследования окажется, что писатели используют универсальные приёмы, независящие ни от периода создания произведений, ни от исторического фона, ни от языка, на котором они пишут” (s. 97). W ten sposób określony zostaje kierunek, w jakim zmierzać będzie analiza utworów Żabotyńskiego i Rubiny. Pokazanie punktów stycznych tekstu odesskiego i sarajewskiego na różnych poziomach ich funkcjonowania, a także wskazanie uniwersalnych zabiegów literackich, stosowanych do opisu przestrzeni kulturowej, niezależnych od – jak pisze Autorka – czasu powstania utworu, jego genezy, kontekstu historycznego i języka brzmi jak cel rozprawy, którego w takim właśnie konkretnym, jasnym sformułowaniu brakuje mi na początku pracy, o czym wyżej pisałam.

Tekst odesski i sarajewski łączy wielokulturowość miasta, sąsiedztwo różnych nacji, religii i konsekwencje, które pociąga ten stan rzeczy. Fundament odesskiej wielokulturowości tworzyła społeczność żydowska (diaspora żydowska i jej rola w utworach związanych z Sarajewem stanowią znaczący element analizy w poprzednich rozdziałach rozprawy). Toteż motyw żydowski Autorka pracy czyni – w rozdziale piątym i szóstym – trzonem wieloaspektowej analizy tekstów, które przedstawiają odesskich Żydów na tle – niejednokrotnie tragicznej – historii diaspory, z wpisanymi w nią postawami bohaterów wobec syjonizmu i asymilacji w utworze Żabotyńskiego, a także z cechami odesskiego regiolektu, swoistego żydowskiego humoru i karnawalizacji oraz z obecnym w pejzażu Odessy wszechobecnym motywem muzyki – w prozie Rubiny. Czym zresztą – jak dowodzi mgr Siekierska – rosyjsko-izraelska pisarka wpisuje się w poetykę tzw. Odesskiej plejady.

Wywód kończy, liczący pięć i pół strony, rozdział zatytułowany *Заключение. Выводы*. Po ponownym – chyba już niepotrzebnym – tłumaczeniu się z dysproporcji w objętości i szczególności analizy utworów poświęconych Sarajewu i – rzeczywiście dogłębniej zbadanej – Odessie, Autorka wypunktowuje wnioski, które potwierdzają założoną przez nią tezę

o podobieństwie poetyki przestrzeni obu miast, zwłaszcza stosowanych przy ich przedstawianiu środków literackich, a także wskazują na porównywalność tematyki, a nawet pełną ekwiwalencję wielu motywów tekstów sarajewskich i odesskich. We wnioskach końcowych Autorka zarysowała również możliwe, a nawet oczekiwane kierunki dalszych badań nad przestrzenią kulturową obu miast, jak pisze: „poszerzające horyzont refleksji o wyodrębnione kwestie kobiece i/lub żydowskie, które [...] mogłyby stanowić cenne uzupełnienie zapoczątkowanych badań porównawczych” (s. 152). W obliczu agresji Rosji na Ukrainę dodałabym jeszcze motywy wojenne, które od 24 lutego 2022 roku połączyły losy obu miast.

Do rozprawy dołączona została bibliografia podzielona na źródła w języku angielskim, bośniackim, polskim, rosyjskim i ukraińskim. Tu jedna uwaga, wedle mojej najlepszej wiedzy publikacja: Horvat, S., *Znakovi posmodernog grada...* napisana jest w języku chorwackim, a nie bośniackim.

Rozprawę uzupełnia tłumaczenie na język rosyjski cytatów, przywoływanych w pracy w języku bośniackim. W niektórych przypadkach pomyłone zostały strony – na przykład przy tłumaczeniu podana jest strona 25, a cytat zamieszczony jest na stronie nie 25, a 28, podobnie wskazana jest strona 30, cytat natomiast pochodzi ze strony 33. Są to oczywiście techniczne drobiazgi.

Należy poczynić też jedno uściślenie: Autorka odnośnie do pochodzenia oraz deklarowanej tożsamości Żabotyńskiego i Rubiny pisze dosyć oględnie, że nie bacząc na miejsce urodzenia „иным образом определяли или определяют свою идентичность” (s. 5), albo też w innym miejscu: „авторы не могут быть однозначно определены как русские” (s. 146). Myślę, że werbalna ucieczka od podkreślenia jasnych deklaracji tożsamościowych obojga twórców jest nieuzasadnioną ostrożnością.

Podsumowując, w dysertacji właściwie została dobrana metodologia i narzędzia badawcze, a analiza materiału egzemplifikacyjnego wskazuje na wysokie kompetencje Doktorantki w interpretacji tekstów, a także na umiejętność szerokiego wykorzystania literatury przedmiotu i konfrontowania własnych spostrzeżeń z myślami innych badaczy. Świadczy to o dobrej wiedzy teoretycznej Doktorantki, dotyczącej analizowanych zagadnień, a także o staranności i profesjonalizmie, które umożliwiają rzetelne i trafne wnioskowanie. Wartością merytoryczną rozprawy jest nowe, oryginalne ujęcie tematu badawczego, stwarzające podstawę do dalszych badań, których obszar w dysertacji został nakreślony.

Rozprawa doktorska mgr Marty Siekierskiej *Художественные образы Одессы и Сараево в славянской литературе в контексте исследований культурного пространства* spełnia wszystkie wymogi stawiane pracom doktorskim. Jest to dysertacja o ważnych dla rozwoju

dyscypliny literaturoznawstwa ustaleniach badawczych, stanowi oryginalne rozwiązanie problemu badawczego i dowodzi, że Doktorantka opanowała umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Wnoszę zatem o dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Michałski".

13 czerwca 2023 r.